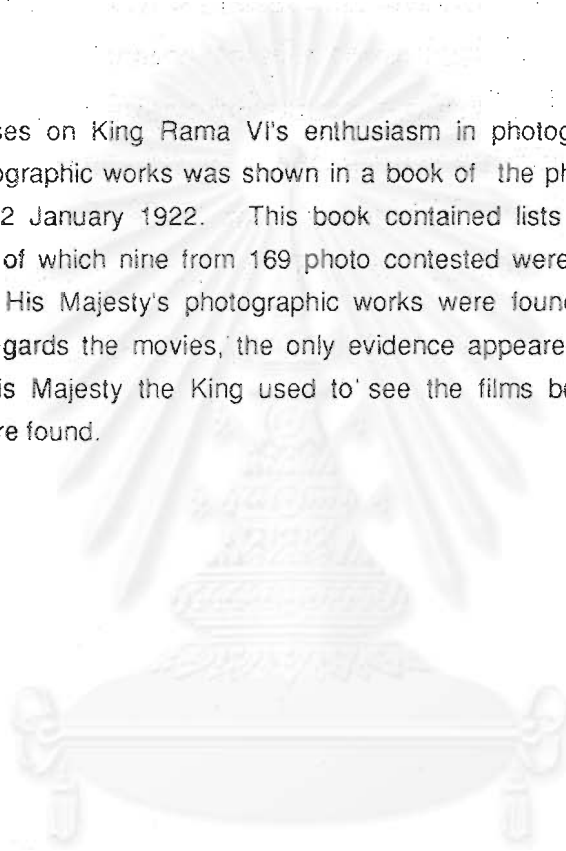

King Rama VI and Photography and Film- Making

Anake Nawigamune

This article focuses on King Rama VI's enthusiasm in photography and movies. An evidence about His Majesty's photographic works was shown in a book of the photo contest at Wat Benchamabophit Fair held during 8-12 January 1922. This book contained lists of committee and names of the photos and their owners of which nine from 169 photo contested were belong to His Majesty the King. The other evidences on His Majesty's photographic works were found in the books distributed in the funeral ceremony. As regards the movies, the only evidence appeared in the memorandum of a court officer mentioned that His Majesty the King used to see the films but no evidence on His Majesty's activity on film-making were found.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ร.6 กัับการถ่ายรูป ถ่ายภาพยนตร์

เอนก นาวิกมูล*

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงสนพระทัยการถ่ายรูปและการถ่ายภาพยนตร์หรือไม่ คำถามนี้มีกรบกวณอยู่ในใจผู้เขียนเสมอ เพราะรูปฝีพระหัตถ์และงานถ่ายรูปถ่ายภาพยนตร์ในยุคสมัยนั้นยังไม่สู้ปรากฏ โดยเฉพาะภาพยนตร์นั้นแทบจะเรียกได้ว่า หาไม่พบเลยแม้แต่ม้วนเดียว ไม่ว่าจะเป็นภาพยนตร์ในราชสำนักหรือภาพยนตร์ของเอกชน

ตามหลักฐานที่มีอยู่จำกัดคือเท่าที่ค้นได้ในเวลานี้ ผู้เขียนอาจตอบคำถามข้างบนได้เพียงสั้น ๆ ว่าในหลวงรัชกาลที่ 6 ทรงเล่นถ่ายรูปอยู่บ้างเหมือนกัน ดังเคยพบว่าทรงส่งรูปเข้าประกวดในงานวัดเบญจมบพิตรเมื่อ พ.ศ.2456 ที่หนึ่ง กับพบรูปทรงถ่ายขุนนางในงานฤดูหนาว พ.ศ.2466 อีกที่หนึ่ง แต่กระนั้นก็ดูจะเป็นการทำอย่างสนุก ๆ มากกว่ามิได้ทรงเล่นจริงอย่างพระชนก (ในหลวงรัชกาลที่ 5) ส่วนภาพยนตร์นั้น ไม่พบหลักฐานทรงถ่าย พบแต่เรื่องทรงทอดพระเนตรเท่านั้น

การถ่ายรูปเข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อ พ.ศ.2388 สมัยรัชกาลที่ 3 (ไม่พบรูปของพระองค์ท่านเข้าใจว่าจะมิได้ฉาย) พอถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก็โปรดเกล้าฯ ให้ช่างฉายพระรูปไว้หลายครั้ง ทั้งได้ทรงส่งรูปเหล่านั้นไปให้ประชาชาติต่าง ๆ ในยุโรป อเมริกา หลายรูป แต่ไม่พบหลักฐานเรื่องทรงเล่นกล้อง

สมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยการถ่ายรูปมาก โดยเฉพาะตอนปลายรัชกาล ช่วง พ.ศ.2447 เป็นต้นมา ทรงมีกล้องติดพระหัตถ์ระหว่างเสด็จประพาสตามที่ต่าง ๆ เสมอ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานประจำปี วัดเบญจมบพิตรขึ้น (นับแต่ราว พ.ศ.2443) และโปรดให้มีการออกรูปถ่าย พ.ศ.2447 ประชันรูปถ่าย พ.ศ.2448 ขึ้นในงานนั้น จากความสนพระทัยเทคโนโลยีนี้ ทำให้ข้าราชการสำนักต่างเล่นถ่ายรูปกันมาก และเมืองไทยก็มีรูปที่ถ่ายในสมัยนั้นมากนับหมื่นแผ่น

รายละเอียดของความที่กล่าวมาโดยสรุปเมื่อสักครู่นี้ได้เคยขีดเขียนมามากแล้ว จึงขออนุญาตไม่อ้างอิงที่มาและเหตุผลแวดล้อมอะไรให้กรงรังอีก ท่านที่สนใจโปรดดูจากสารคดีเกี่ยวกับการถ่ายรูปที่เคยเขียนหรือคอยอ่านจากหนังสือ ประวัติการถ่ายรูปยุคแรกของไทย ซึ่งชำระเสร็จแล้ว และกำลังรอพิมพ์ ที่ผู้เขียนนำมาเล่าลงไว้ ก็เพื่อให้ท่านผู้อ่านได้ทราบความเป็นมาพอเป็นพื้นฐานก่อน จากนั้นจะเข้าเรื่องสมัย ร.6 ต่อไป

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่นกล้องเมื่อยังทรงพระเยาว์หรือไม่ไม่พบหลักฐานพบเท่าสุดแต่เมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้ว (ประสูติวันเสาร์ที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2423 ขณะนั้นไทยยังไปขึ้นปีใหม่เอาในเดือนเมษายน ถ้าจะนับอย่าง

ปัจจุบันก็เท่ากับ พ.ศ.2424) คือในหนังสือ 'บาญชีรูปที่นำมาออกประกวดในงานวัดเบญจมบพิตร วันที่ 8 ถึงวันที่ 12 มกราคม พ.ศ.2456' (ถ้านับอย่างปัจจุบันจะเป็น 2457) ได้ลงพระนามของพระองค์ในฐานะผู้ส่งรูปเข้าประกวดด้วย ขณะนั้นทรงมีพระชนมายุ 33 ปี

หนังสือบาญชีรูปฯ นี้ ผู้เขียนบังเอิญพบในหอสมุดตำรงราชานุกาพตั้งแต่เมื่อสิบปีมาแล้วคือเมื่อวันศุกร์ที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ.2525 ยังไม่เคยเห็นในห้องสมุดไหน และยังไม่มืท่านผู้ใดเคยอ้างถึงหนังสือเล่มดังกล่าวเป็นหนังสือบาง ๆ มีแต่บัญชีกรรมการ บัญชีรูป และชื่อผู้ส่งรูป หามีคำนำ คำชี้แจง หรือแม่ชื่อโรงพิมพ์ พิมพ์ไม่ คงประสงค์จะให้เป็นที่ยุ่งคู่มือการดูเท่านั้นกระมัง ผู้เขียนมานึกขึ้นได้ในตอนนี้ว่า บางทีถ้าลองค้นหนังสือราชกิจจานุเบกษาดู ก็อาจจะพบอะไรดีเพิ่มเติมก็ได้ แต่กว่าจะเจอลิขณิก ก็สายเสียแล้ว วันข้างหน้าจะหาโอกาสไปสืบเสาะมาเขียนต่อ

หนังสือบาญชีรูปฯ พิมพ์ว่า กรรมการผู้ตัดสินมี

1. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นนายกกรรมการ

2. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาต-ศุภกิจ

3. พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระราชบุรีดิเรกฤทธิ์

4. นายเอ็ม, ตะมะโย นายช่างในกรมสุขาภิบาล (มีภาษาอังกฤษกำกับว่า Mr.M.Tamagno, Chief Architect Local Sanitary Department)

5. นายซี ปรุส ช่างถ่ายรูปห้างโรเบิร์ต เลนซ์ (Mr.C. Pruss, - Robert Lenz & Co., Photographers to the Court of Siam)

ทั้งนี้โดยมีพระยามหาอำมาตยาธิบดี เป็นเลขานุการ และมีสเตอร์ซี. รอบินส์ เป็นผู้ช่วยเลขานุการ รูปส่งประกวดแบ่งออกเป็น 5 ประเภทคือ 'รูปถ่ายเฉพาะตัว' หรือ

1. 'รูปถ่ายเฉพาะตัว' หรือ Portraits

2. 'รูปของนิ่ง' หรือ Still Life

3. 'ภาพพื้นที่' หรือ Landscape

4. 'รูปถ่ายเร็ว' หรือ Snapshots

5. 'รูปสี' หรือ Autochromes

รวมรูปประกวดมีทั้งสิ้น 169 รูป ไม่มีการบอกว่ารางวัลเป็นอะไรบ้าง ตัวอย่าง 'ชื่อเจ้าของ' ซึ่งน่าจะ หมายถึงชื่อผู้ถ่ายรูปด้วย ได้แก่

ประเภทที่ 1 รูปพอดเทรท

พระยาประสิทธิ์ศุภการ ส่งรูปมารีเทล, รูปพระสุรภิ, อิศรเสนา ฯลฯ

พระธรรมการบดี ส่งรูปพระยาภักดินฤเบศร์, รูปพระยาวิกรมการบดี, พระบรมรูปรัชกาลที่ 5

หลวงอภิบาลบุริมศักดิ์ ส่งรูปม้าฝรั่ง กับรูปเด็กฝรั่งเศษ

หม่อมเจ้าพงษ์ภูวนารถ ส่งรูป เพลิน รูปเล่นรูปหลับ

กรมช่างมหาดเล็ก ส่งรูปเจมจิตร รูปจงจิตร พระบรมรูป รูปฉันทชื่อยาหล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ร.6) ส่งรูป 'ต๋อยังสั้น'

ประเภทที่ 2 รูปนิ่ง

นายเสถียรรักษา ส่งรูปพรรณดอกไม้

นายเลื่อน ส่งรูปดอกไม้ไทย รูปโคมไฟฟ้า กำลังจุดไฟ

หลวงอภิบาลบุริมศักดิ์ ส่งรูปห้องรับแขก ฯลฯ

มิสเตอร์ อี.ฮีลีย์ (Mr. E. Healey) ส่งรูปพระพุทธชินราช

ประเภทที่ 3 ภาพพื้นที่ ได้แก่

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงส่งรูป ห้องขั้วระนอง

เด่า (รูปที่ 33), ไปรงฤทัย (34) อ่าวพังงา (35),
ที่พระร่วงจมน้ำ (36), เวฬุทศาราม (37), น้ำพุลับแล
(38), ในวังสวนดุสิต (53)

กรมช่างมหาดเล็ก ส่งรูปทุ่งคา (39)

มิสเตอร์แมคเบท (Mr. J.J. Mcbeth) ส่งรูป ห้วย
ปากช่อง (40)

หม่อมเทวาริราช ส่งรูป พุทองช้าง (41)

พระยาประสิทธิ์ศุภการ ส่งรูป ในวังบางปะอิน,
มหาจักรี

นายเสถียรรักษา ส่งรูปยามหนาว, แสงเดือน
ฉาย ฯลฯ

นายเจริญ ส่งรูปวัดพระแก้วและรูปอื่น ๆ

มิสเตอร์ริชต์ เกิตเต้ (Mr. Richard Gotte) ส่งรูป
หมอกเวลาเช้า

พระธรรมการบดี ส่งรูป แผนที่บ้านเรือน (55,
56, 57) รูปโบสถ์วิหารวัดประยุรวงศ์ (61)

หลวงอภิบาลปริมศักดิ์ ส่งรูป บ้านที่นักเรียน
ไทยเคยไปพัก (64), ฤดูหนาวในประเทศอังกฤษ (65)
 ฯลฯ

มิสเตอร์ดุก (Mr. A.H. Duke) ส่งรูปบรรยาย
เรื่องต่าง ๆ (75)

หม่อมเจ้าพงษ์ภูวนารถ ส่งรูปพระปราสาท (78)

มิสเตอร์ฮิลลี ส่งรูปพระปราสาทที่วัดประไพหลวง
เมืองสุโขทัย (คือวัดพระพายหลวง - เอนก)

มิสเตอร์เอชชินสัน (Mr. J. Aitchinson) ส่ง
รูปพระปฐมเจดีย์ (82) รูปคลองดาวคะนอง (83)
รูปเรือในคลอง (84)

ประเภทที่ 4 รูปถ่ายเร็ว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รูปชलयานเก่า
ใหม่ (85)

อี.เอช. บันเนีย์ (E.H. Bannee) รูปการเล่น
ต่าง ๆ (86)

พระวันพฤกษ์วิจารณ์ รูปช้างลากไม้สัก (87)

กรมหมื่นกำแพงเพชรอรรคโยธิน รูปขบวน
โล่ชิงช้า พ.ศ. 2455 (101) รูปวัดพระศรีรัตนศาสดา
ราม พิศณุโลก (105) รูปพืดเตอร์ค็อกเกาะ
สุมาตรา (110) รูปเกวียนสุมาตรา (118) ฯลฯ (ส่ง
ราว 20 รูป)

ขุนบวรอรคณี ส่งรูป ภาพที่พนักงานเจ้าท่า
เห็นอยู่เสมอ (134)

มองซิเออร์เดอลอนเน (Monsieur Delaunay)
ส่งรูปพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ฯลฯ

หม่อมเจ้าพงษ์ภูวนารถ ส่งรูป จิวโก่ห่าน (143)
 ฯลฯ

พระยาราชพินิจจัย ส่งรูปถ่ายเร็วต่าง ๆ (146)

ประเภทที่ 5 รูปสี ปรากฏว่ารูปแบบนี้มอง-
ซิเออร์เดอ ลอนเน เหมาส่งหมดคนเดียว คือตั้งแต่
รูป 148-169 ทั้ง 22 รูปเลย ได้แก่ รูปวัดเบญจมบพิตร,
รูปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม, วัดราชบพิธ, ภาพแล
จากพระปราสาทวัดอรุณ, วัดอรุณ, วัดพระเชตุพน,
การประชุมแข่งม้า, วัดราชบพิธ, วัดอรุณ, วัดราชบพิธ,
วัดอรุณ, วัดพระเชตุพน, วัดราชบพิธ, วัดพระ
ศรีรัตนศาสดาราม, วัดร้างเมืองลพบุรี, ดอกพุทธ-
รักษา, วัดเบญจมบพิตร, วัดพระศรีรัตนศาสดาราม,
ดอกหางนกยูง, วัดพระศรีรัตนศาสดาราม, วัด
ราชบพิธ, บัววิกตอเรีย (รูปที่ 169 สุดท้าย)

จากบัญชีรูปที่ยกตัวอย่างมาให้เห็นนี้ จะเห็นว่า
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งรูป
เข้าประกวด 3 ประเภท คือรูปพืดเตอร์ค็อก 1 รูป รูป
พื้นที่ 7 รูป และรูปถ่ายเร็วอีก 1 รูป รวมทั้งสิ้นเป็น
9 รูป ส่วนผลประกวดจะเป็นอย่างไรนั้นยัง
ต้องค้นคว้าต่อ

งานวัดเบญจมบพิตรปีต่อไป มีการประกวด
รูปถ่ายอีกหรือไม่ไม่ทราบ ได้ทราบว่ามีงานย้ายที่จัด
งานไปเป็นสวนจิตรลดาบ้าง สวนสราญรมย์บ้าง
(ดูเรื่อง 'งานฤดูหนาว 2443-2471' โดย เอนก

ราชสำนักสยาม
พระราชนิเวศน์มกุฏมณเฑียรบาล
พ.ศ. ๒๔๖๖

The Royal Photographic Studio
Saravrom Garden
B. E. 2466

Handwritten signature or initials

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์

นาวิกมูลในหนังสือพิมพ์ทิศทางไทย มกราคม พ.ศ.2535) ในกรณีงานสวนสราญรมย์นั้น ผู้เขียนพบว่า ทรงเปิดร้านถ่ายรูปส่วนพระองค์ในงาน และฉายพระรูปด้วยฝีพระหัตถ์ของพระองค์เองด้วย เช่นที่ ร.5 ทรงเคยทำในงานวัดเบญจมบพิตรมาก่อนแล้ว

หลักฐานปีถ่ายรูปที่งานสวนสราญรมย์เท่าที่ผู้เขียนพบคือ พ.ศ.2466 ดังมีรูปและคำบรรยายตีพิมพ์อยู่ในหนังสืองานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงเพิ่ม ไชยภักขเรขศรี (เพิ่ม เลหาเสขศรี) หน้า 56 ได้รูปคุณหญิงเพิ่มกับสามี คือ พระยา ไชยภักขเรขศรี (มีน เลหาเสขศรี) ว่า

‘ราชสาทิศย์สถาน พระราชอุทยานสราญรมย์ พ.ศ.2466

ลั่นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 ทรงถ่ายเมื่อ พ.ศ.2466” (หนังสือ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาคที่ 22)

รูปเดียวกันนี้ ผู้เขียนพบสำเนาอยู่ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติด้วย แต่เป็นชิ้นที่ไม่มีคำบรรยายใดๆ ได้รูป

หนึ่งในหนังสือ ‘เสือเต่า’ ซึ่งพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณมาละดี กาญจนาคม พ.ศ.2516 หน้า (26) เขียนไว้ตอนหนึ่งว่า

‘ตอนที่ประทับในวังหลวงนั้นจะต้องตรงกับมืงานฤดูหนาวที่ในวังสราญรมย์ด้วย ในงานลั่นเกล้ารัชกาลที่ 6 ทรงเปิดร้านถ่ายรูปส่วนพระองค์ให้เจ้านาย ข้าราชการบริวาร ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน เข้าถ่ายรูปได้ ลั่นเกล้าลั่นกระหม่อม จะทรงฉายด้วยฝีพระหัตถ์ของพระองค์เอง ครอบครัวยี่มาละดีก็ได้รับพระราชทานเกียรติ นั้นด้วย’ปรากฏว่ามีรูปฝีพระหัตถ์ดังกล่าวลงไว้เหมือนกัน แต่น่าเสียดายที่บล็อกไม่ดี พิมพ์รูปไม่ชัด และไม่มีคำบรรยายบอกปีอย่างหนังสือคุณหญิงเพิ่ม

รูปฝีพระหัตถ์อื่น ๆ ผู้เขียนเข้าใจว่าจะเคยผ่านตาในหอจดหมายเหตุแห่งชาติและหนังสือบางเล่มบ้างแต่ก็ไม่มากไม่มายจึงอาจสรุปได้ว่าลั่นเกล้าฯ รัชกาลที่ 6 ทรงเล่นกล้องบ้าง แต่เห็นจะไม่ได้

ทรงสนพระทัยจริงจัง

ส่วนกรณีภาพยนตร์ เข้าใจว่าจะทรงเพียงทอดพระเนตร (ภาพยนตร์มีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ 5 และได้มีการค้นพบภาพ ร.5 ในฟิล์มภาพยนตร์แล้วด้วย ผู้ค้นพบคือคุณโตม สุวงศ์ หอภาพยนตร์แห่งชาติ นำประหลาดใจที่จับบัดนี้เราก็ยังหาภาพยนตร์ที่ถ่ายในหลวงรัชกาลที่ 6 ไม่ได้แม้แต่หน้าที่เดียว) เช่นในบันทึกของนายประจวบ ปุราณนท์ ข้าราชการคนหนึ่ง (หนังสืองานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้นั้น) หน้า 12 เขียนว่า

‘ในเวลาที่พระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 6 เสด็จไปทรงเปลี่ยนพระราชอิสริยาบท มีบางประอิน สนามจันทร์และหาดเจ้าสำราญนั้น ก็มักโปรดเกล้าฯ ให้นักเรียนมหาดเล็กตามเสด็จเสมอ เมื่อเสด็จบางประอินมักโปรดทรงเล่นราวน์เดอร์ เวลาทรงดีแล้วก็โปรดให้เด็ก ๆ จึงแทนพระองค์ ครั้งหนึ่งในขณะที่จึงแทนท่านอยู่โดยมิได้มองอะไรมุ่งแต่จะให้ถึงหลัก ได้ถูกนายหลง อัครวิเศษ ซึ่งภายหลังเป็นพลตำรวจโท หลวงพิชิตธุระการ ขว้างลูกมาถูกเอาถูกไปครู่หนึ่ง ก็พาที่ทรงที่บางประอินนอกจากราวน์เดอร์แล้วก็เทนนิส ตอนกลางคืนมักทอดพระเนตรภาพยนตร์ ซึ่งในขณะนั้นได้ดูหนังเรื่อง ‘ซิโกมา’ กับ ‘โปรเตีย’ ที่พระที่นั่งเวหาศจำรูญ หรือที่เรียกกันอย่างสามัญชนว่า ‘แก๊งจีน’ นอกจากหนังแล้วก็ทรงเล่น ครวักมโบล ซึ่งในปัจจุบันเรียกกันว่าลครไชยัญญา เรื่องที่ได้ดูและจำได้แม่นยำก็คือ เป็นสุภาพศิตคำว่า ‘จับคำดล้าแดง’ โดยเจ้าคุณศรีวรวงศ์ เป็นผู้ท่ายปัญหาถูก คือมีลครเป็นสี่ฉาก ๆ ที่หนึ่งเป็นการแสดงโล่ชิงช้า แต่แทนที่จะเอาปากคาบเงิน กลับใช้มือ จับ จากที่สองเป็นลครแสดงตอนขอมดำดิน จากที่สามเล่นเป็นนาฏดนตรีมีการขี่ม้าแล้วก็ ถล่ำ ตกม้า จากที่สี่เป็นการแสดงลครดึกดำบรรพ์ เรื่องพระสังข์ทองตอนเอาดอกไม้แดง ไปล่อเจ้าเงาะซึ่งเมื่อรวมความเข้าแล้วก็ตามคำที่ผู้แสดงกะไว้

หรือในหนังสือเล่มเดียวกัน ย้อนขึ้นไปหน้า 7 ท่านผู้เขียนกล่าวตอนหนึ่งว่า

..... คนที่โอบอ้อมอารีและใจดีซึ่งคุณแม่เคยพูดอยู่เสมอว่าจะไม่ลืมบุญคุณคือนายกุหลาบโกสม โดยที่คืนวันหนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเป็นไปรเวทไปทอดพระเนตรภาพยนตร์ที่วังกรมหลวงสรรพศาสตร์ ที่ตำบลแพ่งสรรพศาสตร์ เดียวนี้ นั้น พอหนังเล่นไปได้ไม่นานนักก็ไปหลับอยู่ที่โต๊ะตัวหนึ่งซึ่งได้รับเล่าให้ฟังภายหลังว่า ยากที่จะแลเห็น เมื่อหนังเลิกบรรดาผู้ที่ตามเสด็จก็ต่างรีบวิ่งกันขึ้นรถกลับไม่มีใครได้สังเกต แต่บังเอิญนาย

กุหลาบโกสม ซึ่งในขณะนั้นเป็นคนโปรดปรานคนหนึ่ง ในราชสำนัก (ท่านผู้นี้เคยมีบรรดาศักดิ์เป็นจมีนมหาดเล็ก ภายหลังเป็นหลวงสถานพิทักษ์ ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระราชมุนี) ได้มองเห็นเจ้าจึงได้อุตสาห์อุ้มเอากลับมาส่งที่หน้าพระแกลฝายใน แล้วก็เดินกลับเข้ามาหาคุณแม่ซึ่งในขณะนั้นยังไม่เลิกจากการบักสตั้ง'

ภาพยนตร์สมัย ร.6 หายไปไหนเสียหมดหนอ

บรรณานุกรม

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2506. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาคที่ 22. พระนคร : โรงพิมพ์มหาดไทย. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงเพิ่ม ไชยภักขศรี (เสนา-เสวศรี) 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2506). (ดูรูปผีพระหัตถ์ ร.6 หน้า 56)
- บุญชูรูปที่นำออกมาประกวดในงานวัดเบญจมบพิตร วันที่ 8 ถึงวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2456. (ม.ป.ป.). (ม.ป.ท.). (หอสมุดดำรงราชานุภาพ รหัส ต.189)
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2516. เสือเผ่า. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณมาละดี กาญจนาคม 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2516). (ดูรูปผีพระหัตถ์ ร.6 หน้า 26)
- เอนก นาวิกมูล. 2535. งานอุศุหนาว 2443-2471. ทิศทางไทย 4:9
- _____. 2535. ประวัติการถ่ายรูปบุคคลแรกของคนไทย. (ต้นฉบับพิมพ์ดีด รอดิพิมพ์)